

ΚΡΙΤΙΚΗ

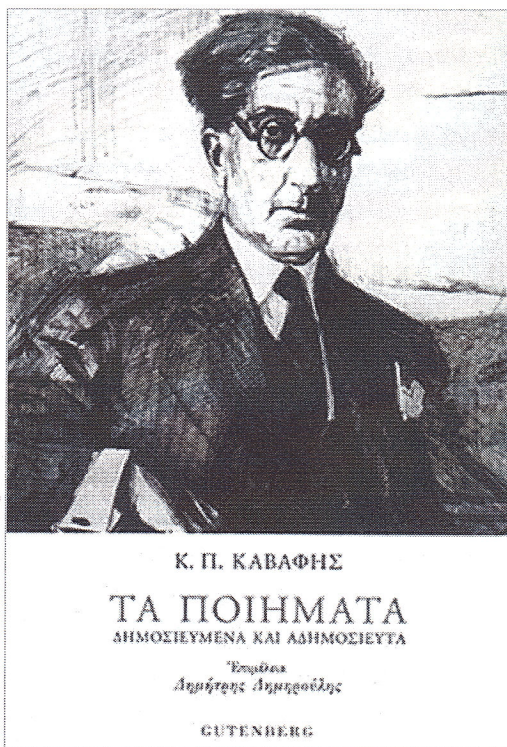
«HUNC DEORUM TEMPLIS»:
ΜΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΑΒΑΦΗ
ΣΤΗ ΒΑΣΑΝΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Κ.Π. Καβάφης, *Τά ποιήματα. Δημοσιευμένα και Άδημοσίευτα*. Επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης, Gutenberg, Άθήνα, 2015

Είσαγωγή

Άντί για τήν πολυαναμενόμενη ιστορικοκριτική έκδοση (ένδεχομένως και εκδόσεις) τών αναγνωρισμένων ποιημάτων του Καβάφη, εμφανίστηκε μιά ακόμη χρηστική έκδοση με επιμέλεια του Δημήτρη Δημηρούλη (στό έξής: Δ.), αυτή τή φορά του συνόλου τής καβαφικής ποίησης¹ και όρισμένων λογοτεχνικών πεζών και σημειώσεων για τήν τέχνη. Πρόκειται όμως για μιά έκδοση πού προβάλλει τά δικά της «άποκλειστικά χαρακτηριστικά», διεκδικεί «πληρότητα και έγκυρότητα» και έπιζητεί «νά συγκριθεί» με τίς ύπάρχουσες καβαφικές εκδόσεις (147). Η έκδοση καταργεί τήν παλαιότερη διάκριση τών ποιημάτων σέ Άναγνωρισμένα, Άνέκδοτα, Άποκηρυγμένα και Άτελη και αναγνωρίζει δύο κύριες κατηγορίες, τά Δημοσιευμένα και τά Άδημοσίευτα. Επίσης καταργεί τή θεματική κατάταξη (μέρους)

1. Προηγήθηκε ή έκδοση τήν όποία επιμελήθηκε ή Σόνια Ίλινσκαγια: Κ.Π. Καβάφης, *Άπαντα τά ποιήματα*, Άθήνα, 2003.

τών αναγνωρισμένων ποιημάτων και τά δημοσιεύει όλα σέ χρονολογική σειρά. Για κριτική αὐτῶν τών δύο καινοτομιῶν, παραπέμπω στή βιβλιοκρισία τής Μαρίας Άθανασοπούλου με τίτλο «Ό πόπ Καβάφης», στό περιοδικό *The Books' Journal*, τχ. 64, Μάρτιος 2016, σσ. 65-70.

Η συντριπτική πλειονότητα τών αναγνωστών δέν διαβάξει μιάν έκδοση τών ποιημάτων του Καβάφη από τήν αρχή έως τό τέλος ως νά ήταν συνεχής αφήγηση, αλλά τή συμβουλευεται, όταν αναζητεί πληροφορίες για ένα ή περισσότερα ποιήματα. Τόν μέσο αναγνώστη ενδιαφέρει, λοιπόν, κατά κύριο λόγο ό όρθός, έγκυρος και κατά τό δυνατόν

πληρέστερος υπομνηματισμός τῶν ποιημάτων. Εἶναι κρίμα πού αὐτή ἢ δραστηριότητα εἶναι τόσο υποτιμημένη στή νεοελληνική φιλολογία (ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστον τούς συγγραφείς τῆς νεότερης φάσης τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας), σέ ἀντίθεση μέ τήν κλασική φιλολογία. Ὅταν μάλιστα πρόκειται γιά τόν Καβάφη, μόνον ὁ «ιδανικός ἀναγνώστης», ἂν καί ὅπου ὑπάρχει, θά μπορούσε νά διαβάσει, π.χ., τά ἱστορικά του ποιήματα χωρίς τόν ἀπαραίτητο σχολιασμό, πού μάλιστα θά ἔπρεπε νά εἶναι πολύ πιό πλήρης ἀπό αὐτόν πού συνηθίσαμε νά βλέπουμε στίς ἑλληνικές σχολιασμένες ἐκδόσεις.²

Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐπιζητούμενη ἀπό τόν ἐπιμελητή σύγκριση μέ προηγούμενες ἐκδόσεις, τά ὑπομνήματα ἀποτελοῦν ἰδανικό πεδίο σύγκρισης. Ὁ «πλήρης καί ἔγκυρος» σχολιασμός τοῦ Καβάφη, ἑνός ποιητῆ πού κινεῖται μέ ἄνεση στήν ἀρχαία, τή βυζαντινὴ καί τήν εὐρωπαϊκὴ γραμματεία, προϋποθέτει ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδοσης διαθέτει στέρεη καί ἐπαρκὴ φιλολογικὴ κατάρτιση καί ἄριστη γνώση τῶν πηγῶν, πράγμα πού σημαίνει γνώση ὄχι μόνο τῶν χωρίων ἀλλὰ καί τῶν ἔργων ἀπό τά ὁποῖα προέρχονται – μόνον ἔτσι μπορεῖ νά ἀξιολο-

γήσει σωστά καί μέ πληρότητα τίς ἐκάστοτε ἐπιλογές τοῦ ποιητῆ. Ἀπαιτεῖ ἐπίσης ἱκανὴ γνώση τῶν κανόνων γιά τή σύνταξη ἑνός ὑπομνήματος καί ἐξοικείωση μέ τά καλύτερα ὑπομνήματα τοῦ εἴδους. Τό ὑπόμνημα δέν εἶναι μηχανικὴ δουλειά οὔτε συντάσσεται γιά νά ἱκανοποιήσει τίς προτιμήσεις τοῦ ἐπιμελητῆ, ἀλλὰ ἔχει στόχο νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀνάγκες τῶν ἀναγνωστῶν. Ἀνάλογα μέ τόν προγραμματισμό τῆς κάθε ἐκδοσης, πρέπει νά εἶναι ὅσο τό δυνατόν πλουσιότερο σέ πληροφορίες σχετικές μέ τή μορφή, τό περιεχόμενο καί τό ὑπόβαθρο τῶν ποιημάτων.

Γιά τούς λόγους πού προανέφερα θά ξεκινήσω τίς παρατηρήσεις μου ἀπό τό σχολιασμό τῶν ποιημάτων καί θά συνεχίσω μέ τήν ἐκδοση τοῦ κειμένου. Ἐπειδὴ ἡ ἀξιολόγηση τοῦ συνόλου τῶν σχολίων θά ἀπαιτοῦσε βιβλιοκρισία τουλάχιστον διπλάσιας ἔκτασης, περιορίζομαι στά ἀναγνωρισμένα ποιήματα, πού ἄλλωστε συγκεντρώνουν τό κύριο ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν. Ἐχω τήν πεποίθηση ὅτι ὁ τρόπος πού κάποιος σχολιάζει ἓνα ποίημα ἀπεικονίζει τή συνολικὴ του ἀντίληψη γιά ἓνα ἔργο, τό βαθμὸ τῆς ἐξοικείωσής του μέ αὐτό καί κυρίως τό βαθμὸ τῆς ὠριμότητάς του.

Τά σχόλια τῆς ἐκδοσης τοῦ Δ.

Ἡ γόνιμη συλλειτουργία τῶν κύριων μερῶν μιᾶς ἐκδοσης (τῆς εἰσαγωγῆς, τοῦ κειμένου καί τῶν σχολίων) συνιστᾶ πρωταρχικὴ ἀπαίτηση γιά ὁποιαδήποτε ἀξιόπιστη δημοσίευση. Οἱ πληροφορίες πού δίδονται καί οἱ κρίσεις πού διατυπώνονται στήν εἰσαγωγή μιᾶς ἐκδοσης ὑπόκεινται στόν ἔλεγχο τῆς συνάφειάς τους μέ τά σχόλια καί τό ἐκδιδόμενο κείμενο. Στήν προκείμενη περίπτωση, ἡ ἐκτενέστατη ἀλλὰ στό μεγαλύτερο μέρος μὴ λειτουργικὴ εἰσαγωγή τοῦ Δ., ἢ

2. Ἀντίθετη ἄποψη διατυπώνει ὁ Δ. στό σημεῖο ὅπου προλογίζει τὴ σχετικὴ ἐνότητα τῆς εἰσαγωγῆς (153): «Ἀναγνωρίζω τὴν ἐνστασιὴ ὀρισμένων ἀναγνωστῶν ὅτι δέν χρειάζονται σχόλια ὅταν διαβάζουν ποίηση. Τούς κατανοῶ καί ζητῶ ἀπὸ αὐτούς, μέ πραγματικὴ θέρμη, νά τὰ ἀγνοήσουν ὅσο μποροῦν καί νά μείνουν στό καβαφικό κείμενο». Πλούσια σέ πληροφορίες γιά τά ἱστορικά ποιήματα, παρόλο πού ἀπεραντολογεῖ καί ἀναλώνεται περισσότερο στήν ἱστορία παρά στήν καβαφικὴ ποίηση, εἶναι ἡ παρακάτω πρόσφατη ἐκδοση: J. Phillipson, *P. Cavafy: Historical Poems. A Verse Translation with Commentary*, Bloomington, IN 2013.

όποια στην πραγματικότητα είναι μία εισαγωγή στον Καβάφη και όχι στην έκδοση (μέ εξαίρεση τό τελευταίο μέρος), παραμένει ξένη και αδιάφορη σέ σχέση μέ τό σχολιασμό τῶν ποιημάτων. Ἄντί νά λειτουργοῦν αὐτοτελῶς, ἡ εισαγωγή καί τά σχόλια θά ἔπρεπε νά ἀλληλοτροφοδοτοῦνται καί, ὅπου ἀπαιτεῖται, νά διασταυρώνονται μέ παραπομπές. Τέλος, τά σχόλια θά ἔπρεπε νά πληροφοροῦν τόν ἀναγνώστη γιά θέματα ἐκδοτικά καί θέματα μορφῆς τοῦ κειμένου, πράγμα πού σπανιότατα συμβαίνει στην παρούσα περίπτωση.

Ὡς μέτρο σύγκρισης γιά τό σχολιασμό τῶν ποιημάτων θά λάβω τήν κλασική καί πιό διαδεδομένη χρηστική ἐκδοση τῶν ἀναγνωρισμένων ποιημάτων, πού εἶναι αὐτή τοῦ Γ.Π. Σαββίδη (στό ἐξῆς: Σ.), καί εἰδικότερα τή β' ἐκδοση τοῦ 1991. Ἡ γενική ἐκτίμησή μου εἶναι ὅτι ἡ σχολιασμένη ἐκδοση τοῦ Δ. συνιστᾶ σαφή ὀπισθοδρόμηση ἔναντι τῆς ἐκδοσης τοῦ Σ., χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἡ ἐκδοση τοῦ Σ. δέν πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό μία νεότερη, πού πρέπει νά εἶναι πληρέστερη καί πιό ἀπαιτητική.

Υπάρχει καί ἓνας ἀκόμη λόγος γιά τόν ὅποιο ἐπέλεξα ὡς μέτρο σύγκρισης τήν ἐκδοση τοῦ Σ. Ἐννοῶ ὅτι σημαντικό, ἂν ὄχι τό μεγαλύτερο, μέρος τῶν σχολίων τοῦ Δ. δέν εἶναι παρά παράφραση μέρους τῶν σχολίων τοῦ Σ. Ἀπό τόν δειγματοληπτικό ἔλεγχο πού ἔκανα, διαπίστωσα ὅτι ἀφθονοῦν τά σχόλια στά ὅποια ἡ διατύπωση εἶναι παρόμοια καί δέν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἡ πηγῆ τους εἶναι ὁ Σ. Δυστυχῶς, ὅμως, ἡ προέλευση τῶν σχολίων τοῦ Δ. ἀποκαλύπτεται μόνον ὅταν ὁ ἀναγνώστης ἔχει τήν ὑπομονή νά ἀναζητήσει καί νά συγκρίνει τά ἀντίστοιχα χωρία. Ὁ Δ. δέν ἀναγνωρίζει τίς ὀφειλές του παρά μόνο

σπανιότατα. Ἄντίθετα, ὁ Σ. παραπέμπει σχολαστικά στούς προηγούμενους μελετητές, ἀκόμη καί γιά τίς πιό αὐτονόητες πληροφορίες, μνημονεύει τούς μελετητές, βάζοντας μέσα σέ παρένθεση τό ἀρχικό γράμμα τοῦ ἐπωνύμου ἢ τοῦ ὀνόματός τους: τόν Ἀλέκο Σεγκόπουλο (Α), τόν Γ. Βρισιμιτζάκη (Β), τόν Γ. Σεφέρη (Γ), τήν Diana Haas (Η), τόν John Mavrogordato (J), τόν Γ. Λεωνίτη (Λ), τόν Τίμο Μαλάνο (Μ), τόν Γιώργο Παπουτσάκη (Π), τόν F.M. Pontani (Ρ), τόν I.A. Σαρεγιάννη (Σ) καί τή Marguerite Yourcenar (Υ).

Αὐτή εἶναι μία πρώτη καί σημαντικότερη ποιοτική διαφορά μέ τά σχόλια τοῦ Δ., ἐφόσον μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Σ. ἀφενός τηροῦσε τή δεοντολογία καί ἀφετέρου ἐνημέρωνε τόν ἀναγνώστη γιά τήν καβαφική βιβλιογραφία. Ὅταν λοιπόν ὁ Δ. γράφει ὅτι «ἡ πραγματοποίησή της [τῆς ἐκδοσης] ἀπαίτησε ἀπροσμέτρητο μόχθο καί πολύ χρόνο» (147), ἀναρωτιέμαι γιατί δέν ἀνάλασε τό μόχθο καί τό χρόνο του σέ πρωτογενή ἔρευνα, γιά νά συντάξει νέα σχόλια καί νά ἐμπλουτίσει τά ὑπάρχοντα. Ὁ χῶρος πού ὑπάρχει ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό εἶναι πολύ μέγας. Δυστυχῶς, τά σχόλια τοῦ Δ. ὄχι μόνο δέν προχωροῦν πέρα ἀπό τόν Σ., ὅπως θά ἀπαιτοῦσε μία νέα ἐκδοση, ἀλλά συνιστοῦν, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, σαφή ὀπισθοδρόμηση. Καί γιά μένα τό χειρότερο δέν εἶναι ὅτι ὁ Δ. παραφράζει τά σχόλια τοῦ Σ. χωρίς νά τό δηλώνει, ἀλλά τό γεγονός ὅτι δέν ἦταν ἱκανός νά καταθέσει μία νέα, σοβαρή σχολιαστική πρόταση πού νά φέρει τή δική του σφραγίδα.

Παραθέτω ἐνδεικτικές περιπτώσεις, ὅπου ἡ διατύπωση δέν ἀφήνει ἀμφιβολία γιά τήν προέλευση τῶν σχολίων τοῦ Δ.:

Σ. στό ποίημα «Φιλέλλην»: «Ὁ Ζάγρος εἶναι βουνό στά σύνορα Μηδίας καί Βαβυλωνίας· τά Φράατα, πόλη τῆς ΝΔ Μηδίας, ἦταν ἡ χειμερινή διαμονή τῶν Πάρθων βασιλέων (John Mavrogordato)». Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «Ζάγρος: βουνό πού χώριζε τή Μηδία ἀπό τή Βαβυλωνία. Φράατα: πόλη στή Μηδία, χειμερινή κατοικία τῶν βασιλέων τῶν Πάρθων».

Σ. στό ποίημα «Εὐρίωνος τάφος»: «Τό μνημεῖον ἦτο [...] ἐκ πολυτίμου λίθου ἐρυθροχρόου προελεύσεως τοῦ Ἀσσουάν, ὡς καλεῖται σήμερον ἡ ἀρχαία Συήνη» (Λεχωνίτης)». Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «λίθου συηνίτου: πολύτιμου κοκκινωποῦ λίθου ἀπό τήν περιοχὴ τῆς Συήνης (Ἀσσουάν) τῆς Αἰγύπτου».

Σ. στό ποίημα «Γιά τόν Ἀμμόνη»: «Γίνεται λόγος περί φανταστικῶν προσώπων Αἰγυπτίων, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν τήν Ἑλληνικήν» (Λεχωνίτης)». Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «Τό ποίημα: ἀναφέρεται σέ φανταστικά πρόσωπα Αἰγυπτίων πολιτῶν (Ἀλεξανδρινῶν) πού γνωρίζουν ἑλληνικά».

Σ. στό ποίημα «Ἰγνατίου τάφος»: «Ὁ Ἰγνάτιος / Κλέων εἶναι φανταστικό πρόσωπο (Β[ρισιμιτζάκης]). Ἡ μεταβολή τοῦ κοσμικοῦ ὀνόματος (ἐδῶ, Κλέων) εἶναι κανόνας ἰδίως γιά ὅσους ἀσπάζονται τό μοναχικό σχῆμα». Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «Κλέων, Ἰγνάτιος: φανταστικό πρόσωπο (λαϊκός πού ἐκάρη μοναχός καί, κατά τή συνήθη πρακτική, ἄλλαξε τό ὄνομά του)».

Σ. στό ποίημα «Λάνη τάφος»: «Φανταστικά πρόσωπα (Β[ρισιμιτζάκης]). τά ὀνόματα (Λάνης: ἑλληνικό, Ραμέτιχος: αἰγυπτιακό, Μάρ-

κος: ρωμαϊκό) δείχνουν τό κράμα τῶν φυλῶν (Υ[ourcenar]). Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «Λάνης: φανταστικό πρόσωπο μέ ἑλληνικό ὄνομα. Μάρκος: φανταστικό πρόσωπο μέ ρωμαϊκό ὄνομα. Ραμέτιχος: φανταστικό πρόσωπο μέ αἰγυπτιακό ὄνομα».

Σ. στό ποίημα «Τῶν Ἑβραίων (50 μ.Χ.)»: «Ὁ Ἰάνθης Ἀντωνίου εἶναι φανταστικό πρόσωπο (Β[ρισιμιτζάκης]), μέ ἑλληνικό ὄνομα καί ρωμαϊκό πατρώνυμο (Υ[ourcenar], Ρ[ontani])». Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «Ἰάνθης Ἀντωνίου: φανταστικό πρόσωπο, μέ ἑλληνικό ὄνομα ἀλλά πατέρα Ρωμαῖο».

Δέν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις, ὅπου ὁ Δ. παραφράζει τόν Σ. ἀλλά τόν παρανοεῖ ἢ μεταφέρει λάθος στοιχεῖα. Μέ ἄλλα λόγια, δέν εἶναι δεδομένη ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού δίνει ὁ Δ., εἴτε οἱ ἀνακρίβειες καί τά λάθη προέκυψαν κατά τή μεταφορὰ πληροφοριῶν ἀπό τόν Σ., εἴτε προέρχονται ἀπευθείας ἀπό τόν Δ. (βλ. παρακάτω). Σέ κάθε περίπτωση θά συνιστοῦσα νά ἐλέγχει κάθε φορά ὁ ἀναγνώστης τήν ἀκρίβεια τῶν σχολίων τοῦ Δ.

Ἀκολουθοῦν ὀρισμένα παραδείγματα, ὅπου ὁ Δ. παρανοεῖ ἢ μεταφέρει λανθασμένα τίς πληροφορίες τοῦ Σ.:

Σ. στό ποίημα «Ἐν πόλει τῆς Ὀσσορηνης»: «Χαρμίδης: Ἀθηναῖος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, θεῖος τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος τόν ἀπαθανάτισε στόν ὁμώνυμο διάλογό του. Ἐκεῖ, ὁ Σωκράτης, ἐμπνεόμενος ἀπό τήν σωματική τελειότητα τοῦ ἔφηβου Χαρμίδα, ζητεῖ νά ὀρίσει τήν σωφροσύνη ὡς τήν γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ». Πρβλ. Δ. στό ἴδιο ποίημα: «Χαρμίδης: θεῖος τοῦ Πλάτωνα πού ἔδωσε τό ὄνομά του στόν ὁμώνυμο διάλογο,

στόν οποίο ο Σωκράτης συζητᾶ γιά τόν ὀρισμό τῆς σοφίας μέ ἀφορμή τό ὄραιο σῶμα τοῦ νεαροῦ Χαρμίδα.

Ὁ Δ. ἀποδίδει τή λέξη «σωφροσύνη» (φρόνηση, κοσμιότητα, ἐγκράτεια κ.ἄ.) ὡς «σοφία», ἐπειδή νομίζει ὅτι ἡ πρώτη εἶναι λόγιο συνώνυμο τῆς δευτέρας καί ὅτι ὀφείλει νά τήν ἀπλουστεύσει γιά τόν σύγχρονο ἀναγνώστη. Ὅποιος, ὁμως, ἔχει ἀπλῶς διαβάσει τόν πλατωνικό Χαρμίδα, εἴτε εἶναι κλασικός φιλόλογος εἴτε ὄχι, γνωρίζει ὅτι ὀλόκληρος ὁ διάλογος περιστρέφεται γύρω ἀπό τίς ἀπόπειρες γιά ὀρισμό τῆς ἔννοιας τῆς σωφροσύνης, ἡ ὁποία φυσικά μνημονεύεται παντοῦ καί πάντοτε μέ αὐτό τό ὄνομα.

Δ. στό ποίημα «Ὁ Δημάρατος»: «βασιλιάς τῆς Σπάρτης· ἔχασε τόν θρόνο τῆς Σπάρτης, ὅταν συνωμότησαν ἐναντίον του ὁ Λεωτυχίδης καί ὁ συμβασιλέας Κλεομένης Α', οἱ ὁποιοὶ δωροδόκησαν τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν γιά νά στηρίξουν τόν ἰσχυρισμό τους ὅτι ὁ Δημάρατος δέν ἦταν τέκνο τοῦ Ἀρίστωνος [...].»

Στήν προσπάθειά του νά ἀλλάξει τή διατύπωση τοῦ Σ., ὁ Δ. δέν ἔδωσε σημασία στό γεγονός ὅτι ὁ Σ., στό ἀντίστοιχο σχόλιο, γράφει «ὁ συμβασιλιάς του [Δημάρατου], Κλεομένης Α', δωροδόκησε τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν καί συνωμότησε μέ τόν Λεωτυχίδα [...]». Πράγματι, σύμφωνα μέ τήν ἀφήγηση τοῦ Ἡροδότου (6, 66) ὁ Λεωτυχίδης δέν εἶχε ὁποιαδήποτε ἀνάμειξη στήν ἐκμείωση τοῦ εὐνοϊκοῦ χρησμοῦ ἀπό τήν Πυθία.

Δ. στό ποίημα «Ἐπιτύμβιον Ἀντιόχου, βασιλέως Κομμαγηνῆς»: «Τίτλος: Ἀντιόχος: δέν ἀναφέρεται σέ κάποιον συγκεκριμένο ἱστορικό πρόσωπο· τό ὄνομα συνηθισμένο

στή δυναστεία τῶν Σελευκιδῶν μέ πρωτεύουσα τήν Ἀντιόχεια». Πρβλ. Σ. στό ἴδιο ποίημα: «Ἐάν ὁ Καβάφης εἶχε κατά νοῦ ἕναν συγκεκριμένο Ἀντιόχο Κομμαγηνῆς, πιθανῶς θά ἦταν ὁ Α', ὁ ἐπιλεγόμενος καί Δίκαιος καί Φιλορωμαῖος καί Φιλέλλην (π. 69-30; π.Χ.) [...]».

Ὁ Δ. συγχέει τοὺς Ἀντιόχους τῆς Κομμαγηνῆς μέ τοὺς πολὺ γνωστότερους Ἀντιόχους τῆς δυναστείας τῶν Σελευκιδῶν.

Δ. στό ποίημα «Τό 31 π.Χ. στήν Ἀλεξάνδρεια»: «Τίτλος: 31 π.Χ.: εἶναι τό ἔτος πού ἔγινε ἡ ναυμαχία στό Ἄκτιο (κοντά στήν Πρέβεζα) καί κατὰ τήν ὁποία ὁ Ἀντώνιος καί ἡ Κλεοπάτρα ἠττήθηκαν ἀπό τόν στρατό τοῦ Ὀκτάβιου. Πρβλ. Σ. στό ἴδιο ποίημα: «Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 31 π.Χ., στή ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου, ἔξω ἀπό τήν Πρέβεζα, ὁ Ἀντώνιος [...] καί ἡ Κλεοπάτρα [...] νικήθηκαν ὀριστικά ἀπό τόν Ὀκτάβιο».

Στήν προσπάθειά του νά παραλλάξει τό κείμενο τοῦ Σ., ὁ Δ. προσέθεσε τή φράση «ἀπό τόν στρατό», ἐνῶ θά ἔπρεπε νά γράφει «ἀπό τόν στόλο», δεδομένου ὅτι δέν ἐνεπλάκησαν καθόλου πεζᾶ στρατεύματα καί ἡ ἀναμέτρηση ἔλαβε χώρα ἐξ ὀλοκλήρου στή θάλασσα. Ὁ Δ. ἐπαναλαμβάνει τό ἴδιο λάθος καί σέ σχόλιο στό ποίημα «Ἐν δήμῳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας». Λανθασμένη εἶναι καί ἡ ἐπανειλημμένη ἀναφορά, ἀπό τοὺς Σ. καί Δ., στόν μετέπειτα αὐτοκράτορα Αὐγούστο ὡς «Ὀκτάβιο» ἀντί γιά «Ὀκταβιανό», ὅπως ὀνομάστηκε μετά τήν υἰοθεσία του ἀπό τόν Ἰούλιο Καίσαρα τό 44 π.Χ.

Στό σύνολό του ὁ σχολιασμός τοῦ Δ. εἶναι εὐδιάκριτα φτωχότερος, κυρίως ὡς πρὸς τό εἶδος καί τήν ποιότητα. Πρό-

κειται για ένα στεγνό υπόμνημα σχολικού τύπου, που δέν ταιριάζει καθόλου στις ύψηλές απαιτήσεις της καβαφικής ποίησης. Και εύλογα άπορεί ό άναγνώστης: πρός τί ή τόσο φιλόδοξη και πρωτοφανής σέ έκταση είσαγωγή, όταν ό σχολιασμός άπευθύνεται σέ άναγνώστες μέ μικρές άπαιτήσεις; Υπογραμμίζω έμφατικά τό γεγονός ότι ό Δ. άπομακρύνει όλα τά στοιχεία πού θά προσέδιδαν στό υπόμνημα εύρος, βάθος και κυρίως ποιότητα. Παραθέτει μόνο κάποια πραγματολογικά στοιχεία και έξηγει τή σημασία λέξεων πού θεωρεί ότι θά δυσκόλευαν τόν σημερινό άναγνώστη του Καβάφη (σέ αυτές περιλαμβάνει άκόμη και τή λέξη «μαργαριτάρια» [231], ενώ αντίθετα δέν έξηγει τή φράση «δίχως άστεϊαν αϊδώ» [334]). Στόν Δ. άπουσιάζουν, κατά κανόνα, οί παρακάτω πληροφορίες πού άπαντούν στά σχόλια του Σ.: τά πλήρη στοιχεία για τή συγγραφή και τή δημοσίευση τών ποιημάτων, ή άναφορά στή δομή και τή μετρική τους μορφή, τά στοιχεία τής σκηνοθεσίας ενός ποιήματος, τά παραθέματα και οί κρίσεις άλλων μελετητών, καβαφικά (αυτό)σχόλια και ένδεχόμενοι αυτόβιογραφικοί ύπαινιγμοί κ.ά. Ή γενική έντύπωσή μου είναι ότι ό έπιμελητής τής έκδοσης δέν ίεραρχεί σωστά τή βαρύτητα και τή σημασία τών πληροφοριών πού έχει στή διάθεσή του, παρά τό γεγονός ότι στήν είσαγωγή θέτει ύψιπετείς έρμηνευτικούς στόχους. Αυτό είναι όρατό διά γυμνού όφθαλμού σέ όποιον έχει τό χρόνο και τήν ύπομονή νά συγκρίνει τά σχόλια του Δ. μέ τά σχόλια του Σ.

Άπολύτως ένδεικτική είναι ή παρακάτω περίπτωση, όπου, σχολιάζοντας τόν τίτλο ενός ποιήματος, ό Δ. υίοθετεί σιωπηρά τό σχόλιο του Μαλάνου και μάλιστα επαναλαμβάνει ένα λάθος του,

ένώ αντίθετα παραλείπει τή σύντομη έρμηνεία του ίδιου του Καβάφη, πού είναι και τυπικά σωστή:

Σ. στό ποίημα «Che fece... il gran rifiuto»: «Τίτλος. Στίχος του Ντάντε (*Inferno*, III, 60), πού σημαίνει “έκεϊνος πού έκανε... τήν μεγάλη άρνηση”· ό Καβάφης παράλειψε τίς λέξεις *per viltà* πού σημαίνουν “άπό δειλία”, και έβαλε στήν θέση τους άποσιωπητικά (*M[αλάνος]*)». «Τό “*per viltate*” [*ή viltà*] βγήκε, διότι άκριβώς τό ποίημα πραγματεύεται ή ύπονοεί τήν έλλειψιν του *viltate* (Καβάφης)».

Δ. στό ίδιο ποίημα: «Τίτλος: «Έκεϊνος πού έκαμε... τή μεγάλη άρνηση». Στίχος από τήν Κόλαση (III, 60) του Δάντη. Παραλείφθηκε ή φράση “άπό δειλία” (“*per viltate*” ή “*per viltà*”)».

Άν ό Δ. είχε έρευνήσει περαιτέρω τό θέμα, θά είχε διαπιστώσει τά έξής: ή φράση «*per viltà*», πού δυστυχώς έπικράτησε στή νεοελληνική βιβλιογραφία ως συμπλήρωμα τών άποσιωπητικών του καβαφικού τίτλου, δέν ύπάρχει στόν Δάντη. Στά χρόνια του Καβάφη ή φράση ήταν «*per viltate*» και στίς σημερινές εκδόσεις είναι «*per viltate*». Συνεπώς, ό Καβάφης παραπέμπει σωστά, αλλά ό Μαλάνος αντικατέστησε τόν ποιητικό τύπο μέ τόν τύπο τής σύγχρονης ιταλικής.³

Υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις ό-

3. Προσθέτω ότι ό Δ. δέν άναφέρει ότι τό έν λόγω πρόσωπο είναι, κατά πάσα πιθανότητα, ό Σελεστίνος Ε', πού έξελέγη Πάπας τό 1294 και παραιτήθηκε λίγο άργότερα (ή παραιτήση Πάπα επαναλήφθηκε τό 2013 μέ τήν παραίτηση του Βενέδικτου). Ό λόγος είναι, πιθανώς, γιατί δέν τόν μνημονεύει ό Σ.

που ο Δ., επειδή δέν ἐλέγχει τήν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Σ. καί τῶν πηγῶν του, υἱοθετεῖ τίς παραλείψεις ἤ τά λάθη του. Ἴδου δύο ἀκόμη παραδείγματα:

Δ. στό ποίημα «Ὁ Θεόδοτος»: «Τίτλος: Θεόδοτος: δάσκαλος τῆς ρητορικῆς ἀπό τῆ Χίο, πρότεινε (τό 48 π.Χ.) στόν Πτολεμαῖο ΙΓ΄ (62-47 π.Χ.) τή δολοφονία τοῦ Πομπήιου (106-48 π.Χ.) [...]». Πρβλ. Σ. στό ἴδιο ποίημα: «Ψευδοϊστορικό ποίημα. Ὁ Θεόδοτος, ρητοροδιδάσκαλος καί σύμβουλος τοῦ Πτολεμαίου ΙΓ΄, ἐσύστησε τήν δολοφονία τοῦ Ρωμαίου πολιτικοῦ φυγάδα Πομπήιου (48 π.Χ.): **δέν γνωρίζω μαρτυρία ὅτι ἔφερε τό κεφάλι του στόν Ἰούλιο Καίσαρα**».

Ὁ Δ. ἀποδέχεται σιωπηρά τή δήλωση τοῦ Σ., ἐφόσον δέν παραπέμπει στήν πηγὴ τῶν στ. 10-12. Ὅμως τό ποίημα δέν εἶναι ψευδοϊστορικό, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Σ. Τό 1997, στή σύντομη μελέτη μου μέ τίτλο «Οἱ πηγές δύο καβαφικῶν ποιημάτων: “Ὁ Θεόδοτος” καί “Τό τέλος τοῦ Ἀντωνίου”, Ἑλληνικά 47: 131-133, ἐπεσήμανα ὅτι ἡ ἐν λόγω μαρτυρία ὑπάρχει στόν Πλούταρχο: «εἰς δ’ Ἀλεξάνδρειαν ἐπὶ Πομπηίῳ τεθνηκότι καταχθεῖς, Θεόδοτον μὲν ἀπεστράφη, τήν Πομπηίου κεφαλὴν προσφέροντα, τήν δὲ σφραγίδα δεξάμενος τοῦ ἀνδρός κατεδάκρυσεν» (Ἰούλιος Καῖσαρ, 48).

Δ. στό ποίημα «Τό τέλος τοῦ Ἀντωνίου» (στήν κατηγορία Ἀδημοσίευτα ποιήματα: Ὀλοκληρωμένα): «[...] γνωστός ὁ δεσμός του [Ἀντωνίου] μέ τήν Κλεοπάτρα, ἰδιαιτέρα ὅπως παραστάθηκε ἀπό τόν Σαίξπηρ στήν τραγωδία Ἀντώνιος καί Κλεοπάτρα (στό ἔργο αὐτό παραπέμπει καί τό συγκεκριμένο ποίημα

τοῦ Καβάφη)». Πρβλ. Σ. στό ποίημα «Ἀπολείπειν ὁ θεός Ἀντώνιον»: «Τόν Ἰούνιο τοῦ 1907 ὁ Καβάφης εἶχε γράψει ἕνα ἱστοριογενές ποίημα, ἐν μέρει ἐμπνευσμένο ἀπό τόν Σαίξπηρ, μέ τίτλο “Τό τέλος τοῦ Ἀντωνίου”, [...]».

Στήν ὡς ἄνω ἐργασία μου εἶχα ἐπισημάνει ὅτι ὁ Σαίξπηρ καί ὁ Καβάφης ἀντλοῦν, ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, ἀπό τόν Πλούταρχο (Ἀντώνιος 77,7· ὁ Σαίξπηρ ἀπό τήν ἀγγλική μετάφραση τοῦ Sir Thomas North), ἀλλά ὁ Δ. ἐπαναλαμβάνει τή λανθασμένη πληροφορία τοῦ Σ.

Ὁ Δ. θεωρεῖ περιττό νά σχολιάσει τίς χρονολογίες, οἱ ὁποῖες, κατά τυπικό καβαφικό τρόπο, περιλαμβάνονται στούς τίτλους ὀρισμένων ποιημάτων. Συγκρίνετε, γιά παράδειγμα, τά σχόλια τοῦ Σ. στά παρακάτω δύο ποιήματα μέ τή σιωπή τοῦ Δ. στά σχετικά σημεία:

Σ. στό ποίημα «Αἰμιλιανός Μονάη, Ἀλεξανδρεὺς, 628-655 μ. Χ.»: «Ὁ Αἰμιλιανός εἶναι φανταστικό πρόσωπο (B[ρισιμιτζάκης]). Οἱ χρονολογίες τοῦ βίου του ὑποδηλώνουν ὅτι ὡς ἔφηβος βρέθηκε πρόσφυγας στήν βυζαντινὴ Σικελία, διότι, στά 642, ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχε κατακτηθεῖ ὀριστικά ἀπό τοὺς Μουσουλμάνους».

Ὁ Δ. διατήρησε μόνο τήν ἀρχὴ τοῦ σχολίου τοῦ Σ. «Αἰμιλιανός Μονάη: φανταστικό πρόσωπο».

Σ. στό ποίημα «Τῶν Ἑβραίων (50 μ.Χ.)»: «Ἡ χρονολογία τοποθετεῖ τό ποίημα μετά τοὺς ἀντισιμητικoὺς διωγμούς τοῦ Καλιγούλα, στήν βασιλεία τοῦ Κλαύδιου πού ἀποκατέστησε τά προνόμια τῶν ἀλεξανδρινῶν Ἑβραίων – οἱ ὁποῖοι, μολονότι

έλληνίζοντες, βρίσκονταν σέ διαρκή προστριβή μέ τούς Έλληνες. Για άλλα έβραϊκά ποιήματα, βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ καί ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΙΑΝΝΑΙΟΣ, ΕΥΡΩΝΟΣ ΤΑΦΟΣ...»

Ό Δ. δέν σχολιάζει καθόλου.

Ή περίπτωση πού ακολουθεί άποτυπώνει παραδειγματικά τήν άδιαφορία του Δ. για τά συμφραζόμενα ιστορικών περιόδων πού απέχουν έκατοντάδες χρόνια μεταξύ τους:

Σ. στό ποίημα «Νέοι τής Σιδώνος (400 μ.Χ.): «Ιστορικοφανές ποίημα. Ή σκηνή καί τά πρόσωπα, πιθανότατα φανταστικά (Μ[αλάνος]), τοποθετούνται στην Σιδώνα, πλούσια έξελληνισμένη (312 π.Χ. κ.έ.) πολιτεία στά παράλια τής Φοινίκης. Μετά τό 20 π.Χ. άρχισε νά ξεπέφτει όλοένα καί ύποτάχθηκε στους Άραβες τό 637/8. [...] Πιο πέρα από τόν κήπο τής Σιδώνος καί από τούς άρωματισμένους νέους, διακρίνουμε στό βάθος τής σκηνής τά φαντάσματα των βαρβάρων (Σ[αρεγιάννης])». Πρβλ. Δ. στό ίδιο ποίημα: «Τίτλος: Σιδών: πόλη στά παράλια τής Φοινίκης (σημερινού Λιβάνου). Ήκμασε οικονομικά καί πολιτιστικά κατά τήν έλληνιστική έποχή».

Ένώ ό Καβάφης σκηνοθετεί τό ποίημα **στή Σιδώνα τής Ύστερης Αρχαιότητας**, ό Δ. περιορίζει τήν όπτική του, καί συνακόλουθα τήν όπτική του άναγνώστη, **στή Σιδώνα των έλληνιστικών χρόνων**.

Στή σύντομη ένότητα τής εισαγωγής πού αναφέρεται στον τρόπο σχολιασμού των ποιημάτων (153-154), ό Δ. γράφει ότι, έχοντας νά διαλέξει ανάμεσα στό αναγκαίο καί στό περιττό, «άποφάσισ[ε] νά πά[ε]ι μέ τό περιττό». Ή δήλωση αυτή έμπεριέχει μία παραδοξό-

τητα. Όταν ό έπιμελητής λέει ότι επέλεξε τό «περιττό», έννοεί ότι στά σχόλια έπαναλαμβάνει ξανά καί ξανά τίς ίδιες πληροφορίες, ώστε νά μήν αναγκάζεται ό άναγνώστης νά ανατρέχει σέ άλλες σελίδες του βιβλίου. Στή στάση του ύπάρχει ή έξής προφανής αντίφαση: ένώ θέλησε νά προσφέρει στό άναγνωστικό κοινό μία συγκεντρωτική έκδοση των καβαφικών ποιημάτων, από τήν άλλη έκρινε ότι έπρεπε νά προσεγγίζει τό κάθε ποίημα ως «αύτοτελή όντότητα» μέ «αυτόνομο σχολιασμό» (153).

Πράγματι, οί πληροφορίες πού δίνουν τά σχόλια δέν διασταυρώνονται μεταξύ τους παρά σπανιότατα, ένώ αντίθετα ό Σ., όπως φαίνεται στό άποσπασμα από τά σχόλια στό ποίημα «Τών Έβραίων (50 μ. Χ.)», παραπέμπει συστηματικά στά ποιήματα πού έχουν τούς ίδιους πρωταγωνιστές ή χαρακτηρισ, τό ίδιο θέμα κλπ. Ή παράλειψη αυτή είναι κομβικής σημασίας, ή λογική πού τήν ύπαγόρευσε (νά μήν αναγκάζεται ό άναγνώστης νά προστρέχει σέ άλλες σελίδες τής έκδοσης) είναι παράδοξη, καί ή αντίληψη ότι τό κάθε ποίημα διαβάζεται αύτοτελώς καί όχι σέ συνάρτηση μέ τά άμεσα καί ευρύτερα συμφραζόμενά του είναι άκατανόητη για τή μελέτη όχι μόνο τής καβαφικής ποίησης αλλά κάθε είδους ποίησης καί λογοτεχνικής δημιουργίας από τήν αρχαιότητα μέχρι τίς μέρες μας.

Αυτή ή σημαντική διαπίστωση σέ συνδυασμό μέ τήν έπιλεκτική άναπαγωγή των σχολίων του Σ. καί τόν σχολιακού τύπου ύπομνηματισμό του Καβάφης ύποδεικνύουν, κατά τή γνώμη μου, ότι ό έπιμελητής τής έκδοσης έχει μιάν έξ αποστάσεως σχέση μέ τήν καβαφική ποίηση. Μιλάω συγκεκριμένα για μία σχέση πού βασίζεται μόνο στή θεωρία καί σέ γενικότητες. Για νά δώσω ένα πα-

ράδειγμα, παρόλο που ο Καβάφης είναι, σύμφωνα με τον προσφυή όρισμό του Μαρωνίτη, κατεξοχήν ποιητής-αναγνώστης, παρόλο που, για να τον διαβάσεις σωστά, πρέπει να γνωρίζεις, και μάλιστα άριστα, τον διακειμενικό όριζοντα αναφοράς της ποίησής του, ή εισαγωγή του Δ. δέν περιλαμβάνει συζήτηση για την καβαφική διακειμενικότητα, τη σημασία και τη λειτουργία της, τις τεχνικές που χρησιμοποιεί ο ποιητής για να μετατρέψει τα ιστορικά χωρία σε ποίηση και άλλα συναφή θέματα. Επίσης στά σχόλια δέν συζητᾶ τή σχέση του κάθε ποιήματος με τό διακειμενικό του, τό όποιο συχνά δέν παραθέτει ή τό παραθέτει ως έκπλήρωση τυπικής υποχρέωσης.

Όταν, έξ άφορμής σχολίου του Σ., χρειαστεί να ἔλθει αντιμέτωπος με τό πρόβλημα τής σχέσης τής καβαφικής ποίησης με τά ιστορικά γεγονότα τής έποχῆς του ποιητή, ο Δ. περιορίζεται σε μιᾶ συνοπτική, αξιωματική κρίση. Υπομνηματίζοντας, για παράδειγμα, τό ποίημα «Υπέρ τής Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες», ο Σ. εἶχε γράψει ὅτι «[...] τό πλασματικό επίγραμμα τῶν στ. 1-6 υποτίθεται πώς σχολιάζει ιστορικά γεγονότα του 146 π.Χ. Όμως, άπό νωρίς (1926) συσχετίστηκε με τήν Μικρασιατική Καταστροφή [...]». Ό Δ. άντικρούει ως ἑξῆς αὐτή τήν ἔρμηνεία: «Τό ποίημα: ὀρισμένοι μελετητές τό συσχέτισαν (ὄχι πειστικά) με τή Μικρασιατική Καταστροφή». Ἀνάμεσα σε αὐτούς τούς μελετητές είναι φυσικά και ο Σεφέρης, με τή διάλεξη που ἔδωσε στό Βρετανικό Ίνστιτούτο στίς 17 Δεκεμβρίου 1946. Ἀλλά ή οὐσία βρίσκεται ἄλλου. Ό τρόπος που ο Καβάφης διαβάξει τή σύγκρουση τής Ρώμης με τόν ἑλληνιστικό κόσμο και γενικότερα τή ρωμαϊκή ιστορία φαίνεται να ἔχει ἑνσωματώσει τίς πολεμικές και πολιτικές ἐξελίξεις τής

κρίσιμης ἑπταετίας 1915-1922 ή ἀκόμη εὐρύτερης περιόδου (πρβλ. πρόσφατα Χ.Α. Καράογλου, «Γιά τήν “πολιτική αἴσθηση” του Καβάφης», *Κονδυλοφόρος* 13 [2014], σσ. 55-76). Με ἄλλα λόγια, για να μήν περιοριστεῖ κάποιος σε μιᾶ συνοπτική χειρονομία ἀποδοχῆς ή ἀπόρριψης τής ως ἄνω σύνδεσης του ποιήματος «Υπέρ τής Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» με τά ιστορικά γεγονότα τής έποχῆς του ποιητή, πρέπει να ἔχει συνομιλήσει ὄχι με ἕνα ποίημα, ὅπως είναι ή θέση ἀρχῆς του Δ., ἀλλά με τό σύνολο τῶν ιστορικῶν ποιημάτων τής ἐπίμαχης περιόδου, ὥστε συνακόλουθα να διαμορφώσει δική του κρίση.

Σε κάθε δημοσίευση ὑπάρχουν καταννητά λάθη, ἀστοχίες και ἀβλεψίες, ἀλλά ὑπάρχουν και λάθη που είναι «μη συγγνωστά». Παρέθεσα ἤδη δειγματοληπτικά ὀρισμένα που προέκυψαν κατά τή μεταφορά πληροφοριῶν ἀπό τά σχόλια του Σ. Ἐνδεικτικά ἀναφέρω ἔπίσης κάποια μεταφραστικά λάθη:

Στό ποίημα «Μάρτια Εἰδοί» και στόν στ. 7 «ἔτσι περιωνύμου ἀνθρώπου σχῆμα ὅταν λάβεις», ο Δ. ἀποδίδει τή λέξη σχῆμα ως «μορφή», που δέν δίνει νόημα. Ἐξαιρετική ή ἀγγλική μετάφραση του Σαχπέρογλου “invested with the authority of such a famous man”. Οἱ Keeley – Sherrard μεταφράζουν “when you assume the role of someone that famous” και ή Yourcenar «Quand tu accéderas à ton rang d’homme illustre».

Στό ποίημα «Σοφοί δέ προσιόντων» διατηρεῖ τό ρῆμα «αἰσθάνονται» του φιλοστράτειου παραθέματος, διορθώνοντας ἔτσι τόν Καβάφη, ο ὅποιος στό σώμα του ποιήματος ὀρθά τό ἀποδίδει ως «ἀντιλαμβάνονται».

Στό ποίημα «Γιά τόν Ἀμμόνη, που πέθανε 29 ἔτων, στά 610» και στόν στ. 3 «Κάτι πολύ καλαίσθητον και λειόν»

μεταφράζει τό επίθετο «λειόν» ως «ίσορροπημένο, χωρίς λάθη», ενώ προφανώς σημαίνει «καλοδουλεμένο» ή κάτι ανάλογο.

Στόν στ. 8 τοῦ ποιήματος «Κάτω ἀπ' τό σπίτι» ἀποδίδει τό «ώραίσθησαν» ως «ώραιοποιήθηκαν», ρῆμα πού ὅμως δηλώνει κάτι πού φαίνεται ἀλλά δέν εἶναι ὠραῖο. Ὁ Σ. δίνει «ἔγιναν ὠραῖα», «καλλωπίστηκαν», καί φυσικά ὑπάρχει τό ἀπλούστερο «ὁμόρφυναν».

Στά Ἄδημοσίευτα: Ἀνολοκλήρωτα ποιήματα ἐντόπισα ἓνα ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα λάθη, ἀπό αὐτά πού συνοψίζουν τίς ποικίλες ἀδυναμίες τοῦ ὑπομνήματος. Πρόκειται γιά τό ποίημα πού τιτλοφορεῖται «Hunc deorum templis». Ὅπως ὑπέδειξε ἡ Renata Lavagnini, ὁ Καβάφης ἐμπνεύστηκε τό ποίημα ἀπό ἓνα ἐπεισόδιο πού συνέβη κατά τήν ἐπίσκεψη τοῦ Ἰουλιανοῦ στή Βιέννη τό 355 μ.Χ. Τό ἀφηγεῖται ὁ Ρωμαῖος ἱστορικός τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος Ἀμμιανός Μαρκελλῖνος (15,8,22), ἀλλά ὁ Καβάφης τό ἐντόπισε στό βιβλίο τοῦ Paul Allard, *Julien l'Apostat*, τ. 3, 393, σημ. 1 (Παρίσι 1900, β' ἔκδοση). Ἡ μετάφραση τοῦ ἐπεισοδίου ἔχει ὡς ἐξῆς: «Μιά τυφλή γριούλα, [ὅταν ἄκουσε τόν θόρυβο καί τίς ἐπευφημίες κατά τή θερμή ὑποδοχή τοῦ Ἰουλιανοῦ,] ρώτησε ποιός ἦταν αὐτός πού μπῆκε [στήν πόλη]· ὅταν ἔμαθε ὅτι ἦταν ὁ Καῖσαρ Ἰουλιανός, ἀναφώνησε ὅτι αὐτός θά ἀναστήλωνε τούς ναούς τῶν θεῶν» (Tunc anus quaedam orba lumine, cum percontando quisnam esset ingressus, Julianum Caesarem compererat, exclamavit **hunc deorum templa reparaturum**). Τό παράθεμα τοῦ Allard ἔχει τρία λάθη⁴ καί στόν Καβάφη ὑπάρ-

χει μιά περίεργη ἀλλαγὴ στό λατινικό κείμενο: **hunc deorum templis** [ἀντί: **templa**] **reparaturum**. Δεδομένου ὅτι καί ἡ μετάφραση τοῦ Καβάφη εἶναι διαφορετική («ἦταν προορισμένος⁵ νά ὑπηρετήσῃ τά τεμένη τῶν θεῶν», ἀντί «ἦταν προορισμένος νά ἀναστηλώσῃ τά τεμένη τῶν θεῶν»), εἰκάζω ὅτι ὁ ποιητής δέν ἀντικατέστησε τήν αἰτιατική *templa* μέ τή δοτική (ἢ ἀφαιρετική) *templis* ἀπό λάθος. Καί ἂν ἀκόμη δέν γνώριζε τή σημασία τοῦ ρήματος *reparo*, πράγμα ἀπίθανο ἀφοῦ ἐπιβίωσε στή γαλλική καί στήν ἀγγλική, ὑπῆρχε ἡ μετάφραση τοῦ Allard («qui restaurera les temples») γιά νά τόν καθοδηγήσει. Τό ρῆμα «νά ὑπηρετήσῃ» πού ἐπέλεξε ὁ Καβάφης καθιστᾷ πιό βαθύ καί οὐσιαστικό τό νόημα τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἀπό συντακτική ἄποψη ὑπάρχει μιά ἀξιοπρόσεκτη σύμπτωση (;): στή λατινική ἡ ἔκφραση «ἦταν προορισμένος νά ὑπηρετήσῃ τά τεμένη» θά ἀποδιδόταν ὡς *servitutum templis*, στή θέση τοῦ *reparaturum templa*. Προκύπτει, λοιπόν, σύνδεση ἀνάμεσα στίς δύο ἀλλαγές, ἀνάμεσα στή μετάφραση «νά ὑπηρετήσῃ» καί τή δοτική *templis*, τήν ὁποία ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νά ἀξιολογήσει. Αὐτά ὡς πρός τόν Καβάφη. Ἐκεῖ πού σίγουρα ὑπάρχει λάθος, καί μάλιστα σοβαρό, εἶναι στή μετάφραση πού δίνει ὁ Δ.: «**ἐδῶ οἱ ναοί τῶν θεῶν**». Ὁ Δ. διάβασε τή λατινική φράση ἐκτός τῶν συμφραζομένων της, δέν ἀνέτρεξε στή μετάφραση καί στό πρωτότυπο πού ὑπάρχουν στήν προηγούμενη σελίδα (239) τῆς ἔκδοσης τῆς Lavagnini ἀπό αὐτήν

4. Στή σωστή μορφή του τό χωρίο τοῦ Ἀμμιανοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Tunc anus quaedam orba luminibus [Allard: lumine], cum percontan-

do quisnam [Allard: quinam] esset ingressus, Julianum Caesarem comperisset [Allard: compererat], exclamavit hunc deorum templa reparaturum».

5. Ὁ Καβάφης γράφει «προορισμένος».

στήν όποία παραπέμπει (240) και, τέλος, δέν συμβουλευτήκε κάποιον ειδικότερο ή έστω ένα λεξικό, μέ αποτέλεσμα νά ύποπέσει στήν έξής παρανόηση: νά εκλάβει τόν τύπο «hunc» (αιτιατική ένικοϋ του άρσενικοϋ τής δεικτικής άντωνυμίας hic, haec, hoc) ώς επίρρημα πού σημαίνει «έδω» (hic). Έξαιτίας τής άδικαιολόγητης σύγχυσης άνάμεσα στήν άντωνυμία hic και στό επίρρημα hic και τής μετάφρασης τών ύπόλοιπων λέξεων του τίτλου έρήμην τών συμφραζομένων τους, προέκυψε ή άσυνάρτητη φράση «έδω οί ναοί τών θεών». Αυτό τό αναλυτικό παράδειγμα καταδεικνύει πόσο άπαιτητική είναι, από φιλολογική άποψη, ή σύνταξη ενός ύπομνήματος στά ποιήματα του Καβάφη.

Η έκδοση τών ποιημάτων

Η έκδοση τών άναγνωρισμένων ποιημάτων βασίστηκε, κατά δήλωση του Δ. (148-149), στις εκδόσεις Σεγκοπούλου (1935), Σαββίδη (1963,1991) και Anthony Hirst (2007). Ό Δ. προσθέτει ότι άξιοποίησε επίσης και άρχαιακές πηγές «για νά κάν[ει] αντιπαραβολές», αλλά τά στοιχία και τά πορίσματα τών έρευνών του δέν έμφανίζονται στή γενική εισαγωγή του τόμου, στις επιμέρους εισαγωγές και στά σχόλια τών ποιημάτων. Αντίθετα, φαίνεται ότι ό Δ. δέν άξιοποίησε ούτε καν τις δημοσιεύσεις καβαφικών ποιημάτων σε περιοδικά, τά όποια είναι προσβάσιμα μέσω του Διαδικτύου και περιέχουν άληθινό πλούτο πληροφοριών για τά στάδια επεξεργασίας άρκετων ποιημάτων.⁶ Για νά δώσω ένα άπλό παράδειγμα, στό

ποίημα «Κεριά» ό Δ. μνημονεύει μία παραλλαγή τών τριών πρώτων στίχων προερχόμενη από τό «φάκελο Άναστασιάδη», τήν όποία άντλεί από τόν Μιχάλη Περίδη, *Ό βίος και τό έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*, Άθήνα, 1948, ενώ οι στίχοι αυτοί ύπάρχουν στό *Έθνικόν Ημερολόγιον* (Σκόκου, 1900) και στό γνωστό άρθρο του Ξενόπουλου στά *Παναθήναια* (30.11.1903).

Τό νέο στοιχείο πού κομίζει ή έκδοση του Δ. σε σχέση μέ τις δύο εκδόσεις του Σ. είναι ή όσο τό δυνατόν πιστότερη υιοθέτηση τών καβαφικών γραμματικών και κυρίως όρθογραφικών ιδιορρυθμιών. Έδω ό Δ. άκολούθησε τόν γνωστό καβαφιστή Anthony Hirst (στό έξής Η.). Ό Η. έκανε τις άπόψεις του ευρύτερα γνωστές, όταν δημοσίευσε ένα άρθρο μέ τίτλο “Cavafy’s Cavafy versus Savidis’s Cavafy: The Need to De-edit the ‘Acknowledged’ Poems”. Τό άντικείμενο του άρθρου, τόν τίτλο του όποιου θά μετέφραζα έλεύθερα «Δέν χρειαζόμαστε τήν έκδοση Σαββίδη άφου έχουμε τις εκδόσεις του ίδιου του Καβάφη», ήταν ή διαφωνία του μέ τις έκδοτικές παρεμβάσεις του Γιώργου Σαββίδη, κυρίως στή β’ έκδοση του 1991, όπου οι παρεμβάσεις αυξήθηκαν σε σχέση μέ τήν έκδοση του 1963. Τό 2007 ό Η. δημοσίευσε τά άναγνωρισμένα ποιήματα του Καβάφη (*The Collected Poems*) στή σειρά Oxford World Classics. Τό βιβλίο περιλαμβάνει νέα έκδοση του έλληνικοϋ κειμένου, πού βασίζεται στήν παραπάνω έκδοτική άρχή, εισαγωγή του Peter Mackridge και μετάφραση του Ευάγγελου Σαχπέρογλου. Ό εν λόγω μελετητής έτοιμάζει από καιρό κριτική έκδοση τών καβαφικών ποιημάτων.

6. Βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Έκδοτικά ζητήματα στον Καβάφη», *Η έκδοτική τών Κειμένων τής Νεοελληνικής Γραμματείας*, Ημερίδα άφιερωμένη στή μνήμη τής Ε. Παχίνη-

Τσαντσάνογλου και του Γ.Π. Σαββίδη, Θεσσαλονίκη, 27 Άπριλίου 2015, σσ. 99-108.

Ἐπειδή πιστεύω ὅτι σέ ποιητές μέ «ιδιόρρυθμο» ὕφος οἱ ἐκδοτικές παρεμβάσεις πρέπει νά περιορίζονται στό ἐλάχιστο, ἢ στροφή τοῦ Δ. πρὸς τήν ἐκδοση Η. εἶναι εὐπρόσδεκτη (ἂν καί δέν τόλμησε, π.χ., νά διατηρήσει παντοῦ τά καβαφικά «ποῦ» καί «πῶς», ὅπως ἔκανε ὁ Η.). Ὁ ἀναγνώστης πρέπει τώρα νά συνηθίσει σέ τύπους, ὅπως: «ἀνοφέλετα», «νᾶναι», «συστείνω», «πλάσσω», «κορόνει», «καταφρόνεια», «θ' ἀναιβῶ», «δείναμε», «δόσε». Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, ὁ Δ. δέν δίνει καμιά ἐξήγηση γιατί, π.χ., στό ποίημα «Ἀλεξανδρινοί βασιλεῖς», στ. 20, γράφει «ἔνοιωθαν», ὅπως ὁ Σ., ἀντί «ἔνοιωθαν», ὅπως ὁ Η. Ἐπίσης, στό ποίημα «Περιμένοντας τούς βαρβάρους», στ. 23, ἡ ἐκδοση Δ. ἔχει «θαμπώνουν», ὅπως ὁ Σ., ἀντί «θαμπώνουν», ὅπως ὁ Η. Πιό σημαντική εἶναι ἡ παρακάτω περίπτωση: στό ποίημα «Ἡ κηδεῖα τοῦ Σαρπηδόνο», στ. 14, ὁ Η. δίνει «κλείει τέσ φοβερές πληγές», ἀλλά ὁ Δ. ἀκολουθεῖ τήν ἐκδοση τοῦ Σ: «κλείει τήν πληγή του». Ἐδῶ φαίνεται καθαρά πόσο ἀπαραίτητο εἶναι τά σχόλια νά ἀναφέρονται ὄχι μόνο στό περιεχόμενο ἀλλά καί στή μορφή τοῦ κειμένου καί νά διευκρινίζουν τά σχετικά ζητήματα. Θά χρειάζοταν ἐπίσης ἕνα πίνακας πού νά δείχνει τίς διαφορές τῆς ἐκδοσης τοῦ Δ. ἀπό τίς ἐκδόσεις τοῦ Σ. καί τοῦ Η.

Ἐκεῖ πού ὑπάρχει μεῖζον πρόβλημα εἶναι στά λεγόμενα Ἄτελῆ ποιήματα (1918-1932), πού ἐξέδωσε ἡ Renata Lavagnini τό 1994. Ὁ Δ. τά ἐπανεκδίδει ὡς Ἄδημοσίευτα ποιήματα: Ἄνολοκλήρωτα (1918-1932) καί ὡς Ποιήματα ἐν προόδῳ. Ἡ Lavagnini ἔκανε διπλωματική μεταγραφή καί ἐντόπισε τίς διαφορές μορφές τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κάθε ποιήματος, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν περισσότερες ἀπό μία γραφές καί παραλλαγές. Ὑπάρχει δηλαδή μιά συνολι-

κή ἀποτύπωση τοῦ ἀρχεακοῦ ὕλικου, πού δίνει τήν εὐκαιρία στόν ἀναγνώστη νά ἔχει ἐποπτεία τῶν δεδομένων, νά συγκρίνει καί νά κρίνει. Γιά κάθε ποίημα δημοσίευσε ἕνα «τελευταῖο κείμενο», πού συνίσταται στήν «τελευταία μορφή πού τοῦ εἶχε δώσει ὁ ποιητής». Ἀναγνωρίζει, βέβαια, ὅτι εἶναι ἀσυνεπής, ἐφόσον «στήν περίπτωση τῶν ἀνολοκλήρωτων ἔργων ἡ μόνη ἔγκυρη ἐκδοση εἶναι ἡ διπλωματική», ἀλλά ἐξηγεῖ ὅτι δέν θά ἤθελε νά στερήσει ἀπό τόν μὴ εἰδικό ἀναγνώστη τή δυνατότητα νά ἔχει μπροστά του ἔστω ἕνα προσωρινό κείμενο (29).

Αὐτό τό «τελευταῖο κείμενο» ἀναπαράγουν ὅσοι δημοσίευσαν ἢ σχολίασαν ἔως σήμερα τά Ἄτελῆ ποιήματα τοῦ Καβάφη, ὅπως ὁ Daniel Mendelsohn, *C. P. Cavafy: The Unfinished Poems*, Νέα Υόρκη, 2009, ὁ ὁποῖος ὅμως στίς σημειώσεις του δίνει τίς κυριότερες παραλλαγές καί προγενέστερες γραφές. Δυστυχῶς, ὁ Δ. ὑπέπεσε σέ μιά σοβαρή παρανόηση, ἀπό αὐτές πού παραπάνω ὀνόμασα «μὴ συγγνωστές». Ἐνῶ ἡ Lavagnini κάνει λόγο γιά «τελευταῖο» κείμενο, ὁ Δ. ἐξέλαβε τό «τελευταῖο» ὡς «τελικό» καί ἔτσι τό μνημονεύει παντοῦ στήν ἐκδοτική εἰσαγωγή τῶν ἐν λόγω ποιημάτων (557-566). Ἡ παρανόηση αὐτή ἀδικεῖ κατάφωρα τῆ Lavagnini, τήν ὁποία ὁ Δ. ἐπικρίνει διότι τάχα ἔδωσε «ἕνα ὀλοκληρωμένο καβαφικό ποίημα», καί, ἀπό τήν ἄλλη, ὑπονομεύει τή δική του πρόταση, πού διατυπώνεται ὡς «ἀπάντηση» στήν ὑποτιθέμενη ἐπιλογή τῆς Lavagnini.

Ποιά εἶναι ὅμως ἡ δική του πρόταση; Ὁ Δ. δηλώνει ὅτι «μελέτησε ἐνδελεχῶς τά ποιητικά σχεδιάσματα στό Ἀρχεῖο Καβάφη» καί τήν περιγραφή τῆς Lavagnini καί διατυπώνει τή δική του ἐκδοτική πρακτική:

«Σέ όρισμένες περιπτώσεις προτίμησα νά ακολουθήσω άλλον δρόμο από τήν έπιμελήτρια τών Άτελών άξιοποιώντας διαφορετικά τά αυτόγραφα τοῦ Καβάφη καί τίς παραλλαγές τους. Τό άποτέλεσμα εἶναι ἡ πρόκριση αντίστοιχης έρμηνευτικής προσέγγισης ἢ έκδοτικής πρακτικής, ἡ όποία συμπεριλαμβάνει καί τό κριτήριο τῆς αἰσθητικῆς προτίμησης, δηλαδή τῆς υποκειμενικῆς έκλογῆς. Σέ κάθε περίπτωση τό σχολιαζόμενο κείμενο προέρχεται από τά καβαφικά κατάλοιπα. Τό ὅλο έγχείρημα συνιστᾶ μιά φιλολογική έρμηνευτική δοκιμή, υπό τήν έννοια ὅτι συζητᾶ τά σχεδιάσματα τοῦ Καβάφη δίχως νά δίνει σέ αὐτά τόν χαρακτηρισμό τοῦ ὀλοκληρωμένου καβαφικοῦ ποιήματος».

Δυστυχῶς, ὁ Δ. δέν ἐξηγεῖ πουθενά τούς κανόνες αὐτῆς τῆς έκδοτικῆς πρακτικῆς, παρόλο πού τό κείμενο πού ἐκδίδει εἶναι στίς περισσότερες περιπτώσεις (καί ὄχι μόνο σέ «όρισμένες περιπτώσεις») διαφορετικό από αὐτό τῆς Lavagnini. Μάλιστα μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις περιλαμβάνει στή δική του «έρμηνευτική δοκιμή» ἀκόμη καί **λέξεις, φράσεις ἢ στίχους πού ἔχει διαγράψει ὁ Καβάφης**. Ἡ δειγματοληπτική παρουσίαση δύο ποιημάτων («Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος», «Περί τά τῶν ξυστῶν ἄλση») σέ τρεῖς διαφορετικές έκδοχές, τῆς Lavagnini, τοῦ Δάλλα⁷ καί τῆς δικῆς

του, δέν εἶναι διαφωτιστική, δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα ἐπεξηγηματικό σχόλιο. Ἄπλῶς ὁ Δ. καλεῖ τούς ἀναγνώστες «νά διαπιστώσουν, ἰδίως ὄμμασι, πόσο διαφορετικά εἶναι τά άποτελέσματα τῆς έρμηνευτικῆς παρέμβασης». Τό σημεῖο αὐτό εἶναι κρίσιμο: ὁ Δ. θεωρεῖ ὅτι ἡ έκδοση ενός κειμένου δέν ὑπόκειται σέ ἀντικειμενικούς κανόνες. Δηλώνει ρητά τά ἐξῆς: «Ὅ,τι [...] κοινοποιεῖται στούς ἀναγνώστες, εἶναι καιρός πιά νά τό παραδεχθοῦμε, πρέπει νά θεωρηθεῖ, ἀποκλειστικά, έρμηνευτική ἀπόφαση τῶν μελετητῶν» (566).

Αὐτό πού κάνει στήν πράξη εἶναι ὅτι ἐκδίδει ἕνα δικό του κείμενο ἀντλώντας ὑλικό από διάφορα σχεδιάσματα, μέ βάση ὅ,τι ἀποκαλεῖ «τό κριτήριο τῆς αἰσθητικῆς προτίμησης, δηλαδή τῆς υποκειμενικῆς έκλογῆς». Ἡ έκδοση εἶναι δηλαδή ἀποκλειστικά ὑπόθεση έρμηνείας καί ὄχι έκδοτικῶν δεδομένων, λίγων ἢ πολλῶν. Δέν ὑπάρχουν πρῶιμα, μεταγενέστερα καί ὄψιμα σχεδιάσματα ενός ποιήματος, δέν ὑπάρχουν διαγραφές καί ἀντικαταστάσεις, ἢ καλύτερα δέν ὑφίστανται καν τέτοιου εἴδους ἐρωτήματα. Τά σωζόμενα σχέδια ενός ποιήματος ἀποτελοῦν μιά ἀδιαμόρφωτη ὕλη, από τήν όποία ὁ ἐκδότης ἔχει τή δυνατότητα νά ἐπιλέξει μέ μοναδικό κριτήριο τή δική του βούληση. Δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά «συνομιλήσει» μέ τήν ἐξαιρετική έκδοση τῆς Lavagnini καί νά τήν ἀντικρούσει, ἐκθέτοντας ἀναλυτικά

7. Ὁ Γιάννης Δάλλας, στό βιβλίο του Ὀλίγο θά τόν ξαναγγίξω. Ὑστερα καβαφολογικά, Ἄθῆνα, 2009, ἐπανεξέδωσε τά ποιήματα «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος» καί «Περί τά τῶν ξυστῶν ἄλση». Στήν πρώτη περίπτωση ἀλλάζει τή σειρά τῶν στροφῶν τῆς έκδοσης Lavagnini, μεταφέροντας τήν τρίτη καί τήν τέταρτη στήν ἀρχή, ἐνῶ σπάει τή δεύτερη στά δύο. Ἡ ἐν λό-

γῳ ἀναδιάταξη δέν συμφωνεῖ, ὅμως, μέ τήν «τρίτη μορφή» τοῦ ποιήματος πού δίνει ἡ Lavagnini: ἐπαναφέρει τή διάταξη τῆς «δεύτερης μορφῆς», ἀλλά μέ τή διατύπωση τῆς τρίτης. Στήν ἄλλη περίπτωση υἰοθετεῖ τρεῖς παραλλαγές, πού ἡ Lavagnini δίνει στίς ὑποσημειώσεις, καί παραλείπει τό ἐπίθετο «πολλῶν» στόν στ. 9, πού εἶχε προσθέσει ὁ Καβάφης.

τή διαφωνία του, και νά ἐξηγήσει ἐμπεριστατωμένα τή δική του πρόταση. Γιὰ νά τό πῶ πιό ἀπλά, στήν προκείμενη περίπτωση ὁ ἐκδότης τοῦ Καβάφη ταυτίζεται μέ τόν Καβάφη ἢ μᾶλλον τόν ὑπερβαίνει καί δημιουργεῖ μέ βάση τή δική του «καβαφική» αἰσθητική.

Συνοψίζω. Μιά σύγχρονη ιστορικοκριτική ἔκδοση τῶν ἀναγνωρισμένων ποιημάτων τοῦ Καβάφη ἀποτελεῖ τό μέγα ζητούμενο τῶν καβαφικῶν σπουδῶν. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά μιὰ σχολιασμένη ἔκδοση μέ αὐστηρή φιλολογική μέθοδο. Ἔως ὅτου γραφτοῦν καί δημοσιευτοῦν, ἔχουμε συμφέρον νά συνεχίσουμε νά συμβουλευόμαστε τήν παλαιότερη ἔκδοση τῶν ποιημάτων μέ ἐπιμέλεια τοῦ Γ.Π. Σαββίδη, καθὼς καί τήν ἔκδοση τοῦ Anthony Hirst. Γιὰ τίς ὑπόλοιπες κατηγορίες ποιημάτων, ἀνατρέχουμε ἐπίσης στόν Σαββίδη καθὼς καί στή Renata Lavagnini. Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Δημήτρη Δημηρούλη, μέ τίτλο Κ.Π. Καβάφης, *Τά ποιήματα. Δημοσιευμένα καί Ἀδημοσίευτα*, δέν διαθέτει οὔτε πληρότητα οὔτε ἐγκυρότητα, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἐπιμελητής. Μέ ἄλλα λόγια, δέν εἶναι ἀξιόπιστη – καί ὄχι μόνο γιατί περιέχει ἐξόφθαλμα λάθη καί τή χαρακτηρίζει ἔλλειψη μεθοδολογίας καί ἀντιδεοντολογική χρήση τῶν πηγῶν. Ὁ Δ. κάνει αὐτό ἀκριβῶς πού ἰσχυρίζεται ὅτι θέλει νά θεραπεύσει, δηλαδή ὅτι «Συχνά ἐρμηνεύουμε τόν Καβάφη πρὶν συναναστραφοῦμε τόν λόγο του καί ἐξοικειωθοῦμε μέ τόν κόσμο του» (51). Ἐννοῶ ὅτι βλέπει τήν ποίηση τοῦ Καβάφη ἐξ ἀποστάσεως καί συνεπῶς δέν θά μποροῦσε, ἀκόμη καί ἂν ἤθελε, νά ὑπερηγήσει τό στόχο πού θέτει. Τό γεγονός, π.χ., ὅτι θεωρεῖ τή σέ βάθος ἔρευνα τῆς μετρικῆς τοῦ Καβάφη «φιλολογική μεταίσοπυδία» καί «ἐξοντωτική μικρολογία» (90) ἀποκλείει ἐκ προοιμίου τήν

ἐξοικειώσή του μέ τήν καβαφική ποίηση. Ἐάν ἡ φιλολογική ἐργασία θεωρεῖται «μικρολογία», αὐτό εἶναι τουλάχιστον εἰρωνικό, διότι ἀποκλείει καί αὐτήν ἀκόμη τήν ἔκδοση ἑνός κειμένου καί τόν ὑπομνηματισμό του. Ἡ φιλολογία εἶναι κατεξοχήν ἐπιστήμη τῆς λεπτομέρειας, πού ἀνατέμνει τό λόγο σχολαστικά γιά νά τόν κατανοήσει καλύτερα. Ἀποτελεῖ πολύτιμο ἐργαλεῖο στά χέρια αὐτῶν πού ἐνδιαφέρονται νά ἀναχθοῦν ἀπό τό εἰδικό στό γενικό, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ἐπιστήμη.

Ἐξάλλου, καί ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης δέν ἦταν, ὑπό μιαν ἔννοια, ἓνας «μικρολόγος» πού ὅμως δημιούργησε ἓναν κόσμο «μέγα»; Ἄς θυμηθοῦμε τό ἐπεισόδιο μέ τήν τυφλή γριούλα, πού ὁ Ἄλεξανδρινός ἀνέσυρε ἀπό μιάν ὑποσημείωση τοῦ Allard· καί κυρίως ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Καβάφης μεγέθυσε γιά χάρι μας τόν μικρούλη Καισαρίωνα:

θᾶφίνα τό βιβλίον ἂν μιὰ μνεῖα μικρή
κι ἀσήμαντη, τοῦ βασιλέως Καισαρίωνος
δέν εἴλκυε τήν προσοχή μου ἀμέσως...

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ